

Грипас О.Ю. До питання про термінологічний апарат для позначення компонентів структури компаративем // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. — К.: НПУ, 2011. — Вип.8. — С. 296-299.
УДК: 811.161.2 : 81`372

Грипас О.Ю

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ КОМПОНЕНТІВ СТРУКТУРИ КОМПАРАТИВЕМ

У статті аналізуються вербальні прояви структурних компонентів моделі порівняння, виокремлено типи ознаки порівняння, зокрема, у частиномовному статусі. Опрацьовано й рекомендовано до загального вжитку термінологічний апарат на позначення структурної моделі порівняння та її компонентів логіко-гносеолгічного та вербального рівнів.

Ключові слова: компаративема, структура моделі порівняння, суб'єкт порівняння, об'єкт порівняння, ознака порівняння, показник порівняльних відношень.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях явище порівняння постійно привертає увагу вітчизняних та зарубіжних науковців. Під впливом когнітивного напрямку в мовознавстві проблема лінгвістичної природи компаративності постає і в філософському, логічному аспектах, адже порівняння, з одного боку, – продукт інтелектуальної діяльності особи, засіб осмислення дійсності, з іншого, – мовна форма у вигляді порівняльних конструкцій, у яких відбиті алгоритми мислення. У системі мови поняття «порівняння» або «компаративність» диференціюють як об'єкт граматики, лексикології, фразеології, стилістики на матеріалі різних мов і з різних позицій.

За останні десятиріччя опубліковано низку вагомих робіт, у яких розглядалися різні аспекти явища порівняння, запропоновано структурні та типологічні класифікації порівняльних конструкцій. Зокрема, порівняння розглядалося у зв'язку з визначенням його синтаксичної ролі або пунктуаційних норм в реченні (І.К.Кучеренко [3], Д.Х.Баранник, Г.Я.Довженко, Г.О.Козачук), виконано низку досліджень, у яких встановлено синтаксичні моделі порівняння (М.І.Черемісіна, Р.Мразек, О.Г.Руднев, К.І.Ходова, М.Ф.Палевська, С.Я.Александрова, О.І.Марчук [4], С.М.Рошко [7], Л.В.Прокопчук [6], В.Г.Мараховська, І.І.Судук [8], Н.П.Шаповалова [9]), досліджувалося функціонально-семантичне поле компаративності (О.А.Щепка [10]), розглянуто порівняння як стилістичний параметр авторського мовлення (О.П.Барменкова [1], Л.В.Голоюх). Розроблено новітні когнітивно орієнтовані концепції метафори (Н.Д.Арутюнова, В.Г.Гак, Н.С.Попова, В.М.Телія, Д.Лакофф), здійснено спроби зіставного аналізу метафори й порівняння (А.Вежбицька, Х.Д.Леєметс, Е.Ортоні, С.А.Жаботинська, Л.І.М'яснянкін).

Однак, незважаючи на значні напрацювання, дискусійним та суперечливим постає опис порівняльних конструкцій на формально-граматичному рівні, спостерігаються різотлумачення специфіки реалізації порівняльного змісту, що унеможливорює побудову послідовної системи диференційних ознак компаративності як мовної категорії. У дослідженнях сутності порівняння, з'ясуванні його синтаксичних характеристик в поняттях і термінах, узвичаєних традиційною граматику, є надзвичайно багато суперечностей та розбіжностей, породжених об'єктивною складністю, розмаїтістю цього мовного явища. Багатоаспектність досліджень зумовлена значною кількістю різотипних формальних засобів вираження порівняння, специфікою семантики порівняльних конструкцій, яка коливається в широких межах від конкретно визначеного і лексично реалізованого значення до інтуїтивно сприйнятого, невербалізованого. Така багатоплановість й об'єктивна складність досліджень потребує вироблення єдиної послідовної теорії на сучасних наукових засадах, зокрема, опрацювання загально визнаного універсального термінологічного апарату, необхідного для аналізу компаративних конструкцій.

Сутність поняття «порівняння», «порівняльна конструкція» у працях українських мовознавців розкриває загальноприйнята модель, до структури якої належать три компоненти: а) суб'єкт порівняння – те, що порівнюють; б) об'єкт порівняння – те з чим порівнюють; в) основу порівняння – яскраво виражену і всім відому ознаку. Частина дослідників до цієї моделі включають також і показник порівняльних відношень – засіб мовного оформлення порівняльної семантики [9].

На нашу думку, розглядаючи структуру моделі порівняння, доцільно термінологічно розрізнати логіко-гносеологічний та лінгвістичний опис компаративності. У гносеологічному аспекті в структурі елементарного акту порівняння як процесу учені виокремлюють такі компоненти: 1) об'єкт, що підлягає порівнянню; 2) об'єкт, з яким порівнюють; 3) ознаку (підставу) порівняння; 4) результат (висновок) порівняння. Висновок порівняння багатоступеневий, згідно з чим констатують: 1) повну подібність, тотожність, тобто рівність якісних і кількісних характеристик, 2) подібність за певною якісною характеристикою, 3) відмінність між кількісними показниками окремої ознаки, 4) відсутність подібності у випадку абсолютної несхожості [2, с.35-48]. Для позначення порівняння як глибинної структури, досліджуваної у філософському та логічному аспектах [2;5] надалі застосовуватимемо термін **«компаратив»**.

Суттєво необхідним є розрізнення структури логічного порівняння і структури його мовного втілення, оскільки єдність мови і мислення не означає їхнього абсолютного збігу, проте логічна структура порівняння є тим спільним, що залишається постійним, незмінним у її різних мовних проявах – усних чи писемних конструкціях. Відношення порівняння, завдяки якому зіставляються/протиставляються два об'єкти, у мовленні маркується певним показником, а тому обов'язкова наявність його в компаративній конструкції не викликає сумнівів. Отже, на формально-граматичному рівні структурна модель

порівняння містить такі чотири компоненти: 1) об'єкт, що підлягає порівнянню; 2) об'єкт, з яким порівнюють; 3) ознаку (підставу) порівняння; 4) показник (маркер) порівняння. У лінгвістичному описі порівняльної конструкції пропонуємо застосовувати термін «**компаративема**», оскільки в такому значенні й дотепер ним достатньо широко послуговувались у мовознавчій літературі [8, 9]. Компаративема – це вербально виражене порівняння, мовленнєва конструкція, яка варіює від фрагмента з кількох лексем в структурі речення чи синтаксичної єдності до складнопідрядного речення.

Компаративеми можуть мати аналітичну та аналітично-синтетичну будову. При аналітичній будові кожному структурному компоненту компаратива відповідають окремі лексичні одиниці чи їхні сполуки в компаративемі. Наприклад, у реченнях

Помітила на обличчі, під очима і на лобі, нові зморшки, сумні лінії коло губ і жовті, як пергамент, плями на щоках (О.Копиленко):

плями – те, що порівнюють; *пергамент* – те, з чим порівнюють; *жовті* – ознака порівняння; *як* – показник порівняння;

Поет і художник подібні бджолі: з найрізноманітніших квітів збирають вони янтарний і запашний мед (М.Рильський):

поет і художник – те, що порівнюють; *бджолі* – те, з чим порівнюють; *з найрізноманітніших квітів збирають вони янтарний і запашний мед* – ознака порівняння; *подібні* – показник порівняння.

В аналітично-синтетичній структурі компаративеми наявне слово, у якому синтетично поєднані два компоненти: показник компаративних відношень та об'єкт порівняння; показник компаративних відношень та основу порівняння. Наприклад, у реченнях

Килигей, вислухавши страшну їхню розповідь, довго, непорушно дивився в море в бік Криму з-під своїх куцуватих насуплених брів (О.Гончар):

брів – те, що порівнюють, морфема *куц-* позначає те, з чим порівнюють; ознака – домислюється, не має вербального вираження (брови схожі на куці за формою); морфема *-уват-* – показник порівняльних відношень;

Правда ясніша від сонця, та й її з свічкою шукають. (Укр. прислів'я):

Правда – те, що порівнюють; *сонця* – те з чим порівнюють; морфема *ясн-* – ознака порівняння; морфема *-иш-* та прийменник *від* – показник відмінності між кількісними показниками ознаки.

У дослідженнях явища компаративності до опису порівняльних конструкцій мовознавці залучають велику кількість авторських термінологічних утворень. Так, для позначення суб'єкта структурної моделі порівняння використовують терміни: «ліва частина», «модель», «предмет», «референт», «позитив»; для суб'єкта – «права частина», «образ», «агент», «компаратив», «прототип». Виокремлення та розрізнення двох порівнюваних об'єктів зумовлено тим, що вони відіграють різні ролі в компаративних відношеннях. Один з них, той, з яким порівнюють, володіє порівнюваною якістю повною мірою. Іншому об'єкту надають таку ж, максимально до неї

наближену ознаку, що уможливорює процес порівняння. Відповідно, об'єкт, який відіграє активну роль у відношеннях порівняння і проявляє ознаку через посередника, правомірно в структурній моделі позначати як **«суб'єкт порівняння»**. Посередник, який слугує об'єктом для порівняння позначаємо терміном **«об'єкт порівняння»**. Також вважаємо недоцільним застосовувати окремі назви компонентів структурної моделі порівняння для глибинного та синтаксичного рівнів, адже семантично та формально сутність і значення суб'єкта та об'єкта порівняння в логічно-гносеологічному та мовному аспектах незмінні.

Стосовно компонента структурної моделі, який у дослідженнях позначають термінами «основа», «підстава», «ознака» порівняння слід зазначити, що мова йде про властиві об'єктам ознаки, які слугують підставою, основою порівняння. На наш погляд, найбільш точним, зрозумілим і загальноприйнятим є термін **«ознака порівняння»**, який релевантно відображає значення структурного компонента як глибинного, так і мовного рівнів. Характерною особливістю ознаки порівняння є те, що в мовленні вона переважно не вербалізується, адже, незважаючи на потужний лексичний фонд мови, в комунікативних актах мовець апелює до спільного загальнолюдського досвіду, до образного сприйняття дійсності. Є типи конструкцій, в яких порівнюються не власне об'єкти за їхніми реальними ознаками, а встановлюється асоціативний зв'язок внаслідок суб'єктивно-оцінної характеристики явища та його емоційного сприйняття. Очевидно, в цьому проявляється закон економії мовних засобів та збереження мовної енергії у вербальному спілкуванні. Наприклад, у реченнях

Розстебнуте пальто мчить за ним і, розвіваючись, переслідує, як чорна тінь (О.Копиленко) порівнюються дві ситуації: суб'єкт – *пальто мчить і переслідує*; об'єкт – *чорна тінь (мчить і переслідує)*; ознака порівняння не має вербального вираження, а домислюється учасниками комунікативного акту – *мчить невідступно, повторюючи рухи*;

Торішні кураї, протряхаючи на вітрі та сонці, поволі бурішають, стають схожими на клубки окованого колючого дроту (О.Гончар), де ознака порівняння – зовнішній вигляд;

Рум'янци вже почепилися їй на щоки, як троянди (Ю.Яновський), де ознака порівняння – рожевий колір;

Сподівання не вмирали, як не вмирає непокірне коріння, пробиваючись крізь піщаний ґрунт (М.Стельмах), де ознака порівняння виражена описово й домислюється як асоціація.

Початкові дослідження показали, що на мовному рівні суб'єкт, об'єкт та ознака порівняння (у випадку вербального вираження) варіюють в межах від синтаксичні конструкції до окремої лексеми. До порівнюваних об'єктів можуть належати окремі предмети і явища, їхні сукупності, ситуації, загальні поняття, відчуття, уявлення, а також один об'єкт у різних просторових положеннях і часових станах.

Типова **ознака порівняння** в компаративах із субстантивованими суб'єктом, об'єктом та порівняльним сполучником-показником в частиномовному статусі належить до прикметника:

*Олександр Петрович скидає **широку**, як гніздо лелеки, шапку, урочисто кладе на стіл футляр від патефонних пластинок і обережно виймає з нього... радіоприймач* (М.Стельмах); *Серед дозорних застави – його Килигеїв, батько. **Сухий, легкий, мов джигіт**, незважаючи на свої сімдесят років* (О.Гончар). *Рівнина й рівнина, як **безкрайї артилерійський полігон*** (О.Гончар).

Для компаративем з дієслівною або прикметниковою лексемою як показником порівняльних відношень характерна репрезентація **ознаки порівняння** словосполученням, або й предикативною одиницею:

*Національна політика СРСР відрізнялася від колишньої самодержавної **на суто словесному, демагогічному рівні*** (Л.Масенко); *В довгому піджаці, в мужичих чоботях... він дуже нагадував якого-небудь діда-пасічника* (С.Васильченко); *Услесливий приятель схожий на кішку: **спереду ласкає, а ззаду кусає*** (Укр. прислів'я).

Ознака порівняння, виражена прислівником, наявна в компаративах, де суб'єкт і об'єкт порівняння репрезентують предикативні одиниці. В таких конструкціях відбувається стягнення об'єктної частини, оскільки в мові підтверджуються принципи логіки, за якими порівнюватися повинні однорідні поняття, а отже, задля збереження динамічності мовлення відкидається зайве:

*Все, що мав вчинити, **постало** в уяві **раптово і яскраво**, як спалах блискавки* (В.Козаченко) суб'єкт порівняння – *все постало*; об'єкт порівняння – *спалах блискавки* (*постав*);

*Для нього таємниць тут нема: **безліч загадок**, якими Сиваші вражають Дьяконова, Оленчук читає **вільно**, як відкриту книгу* (О.Гончар) суб'єкт порівняння – *безліч загадок читає*; об'єкт порівняння – *відкриту книгу* (*читає*);

***Невідворотно**, як знаний вітром степовий пожар, насувалось лихо* (О.Гончар) суб'єкт порівняння – *насувалось лихо*; об'єкт порівняння – *знаний вітром степовий пожар* (*насувається*).

Отже, системний підхід до вивчення явища компаративності, при якому опис порівняльних конструкцій відбувається із врахуванням глибинного та вербального рівнів, дає можливість аналізувати різноманітні граматичні форми, що виражають компаративні відношення. Створення загальноновизнаного універсального термінологічного апарату сприятиме формуванню концепції феномена компаративності та його комплексному аналізу, опрацюванню парадигматики мовного порівняння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барменкова О. П. Компаративна модель світу в російській мові та її реалізація у творах І.Бабеля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / О. П. Барменкова. – К., 2003. - 20 с.
2. Бартон В.И. Сравнение как средство познания / В.И.Бартон – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 128 с.
3. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики / І.К.Кучеренко – К.: Вид-во КДУ, 1959. – 106 с.
4. Марчук О.І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М.М.Коцюбинського: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01"Українська мова"/ О.І.Марчук. – Одеса, 2002. – 229 с.
5. Мозгова Н. Г. Логіка: навч. посіб / Мозгова Н. Г. – К. : Каравела, 2006. – 248 с.
6. Прокопчук Л.В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01"Українська мова"/ Л.В.Прокопчук – К., 2000. – 18 с.
7. Рошко С.М. Формально-граматична та функціонально-семантична структура порівняльних синтаксем і підрядних речень у сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01"Українська мова"/ С.М.Рошко – Ужгород, 2001. – 21 с.
8. Судук І. І. Порівняння в текстах українських перекладів Святого Письма. : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01"Українська мова"/ І.І.Судук, 2009.
9. Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01"Українська мова" / Н. П. Шаповалова. – Донецьк, 1996. – 16 с.
10. Щепка О. А. Функціонально-семантичне поле компаративності : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01"Українська мова" / О.А. Щепка. – Сімферополь, 2008.

В статті аналізується вербальна реалізація структурних компонентів моделі порівняння, виділені типи признака порівняння, в частині, в статусі частини речення. Розроблено і рекомендовано до загального використання термінологічний апарат для позначення структурної моделі порівняння і її компонентів логіко-гносеологічного і вербального рівнів.

Ключевые слова: компаративна, структурна модель порівняння, суб'єкт порівняння, об'єкт порівняння, ознака порівняння, показник відношення порівняння.